

Володимир Вагапов,
кандидат технічних наук, професор,
головний редактор журналу «Наука і оборона»

Європейська безпекова політика ЄС, стратегічне співробітництво з НАТО та українська перспектива*

Після розпаду СРСР у Європі зростало бажання поступово звільнитися з-під політичної опіки американських союзників та, водночас, усвідомлення власної неспроможності вдатися до військових дій за умови, якщо НАТО вирішує не втручатися у певний конфлікт. Пізніше це бажання було посилено політикою односторонніх дій США у прийнятті зовнішньополітичних рішень, зокрема ігноруванням позиції європейців щодо іракської кампанії у 2003 році.

Стратегічне співробітництво з НАТО та зміцнення спроможності ЄС у сфері безпеки

Оскільки в програмних документах як ЄС, так і НАТО окреслені питання забезпечення безпеки та стабільності в Європі, то може виникнути думка, що існує певне дублювання завдань цих інститутів або навіть конкуренція між ними. Але з огляду на розширення спектру сучасних викликів та загроз особливої ваги набуває стратегічне співробітництво НАТО та ЄС з питань безпеки і стабільності в Європі. Північноатлантичний альянс та Європейський Союз, напевно, можна вважати двома сторонами медалі «Європейська безпека». Адже переважна більшість країн – членів НАТО входять також до складу ЄС. Водночас, як це не дивно, до 2000 року офіційних відносин між двома організаціями майже не існувало. Стосовно співробітництва та взаємодоповнення ЄС і НАТО у сфері забезпечення безпеки і стабільності в Європі можна прочитати в роботі Володимира Хандогія і Анатолія Солов'я [1], деякі матеріали з якої будуть наведені нижче. Автори стверджують, що у повоєнні роки саме Альянс відіграв певну «інтеграційну» роль, створюючи необхідний фундамент для розбудови потужної економічної та політичної спільноти, якою є сьогодні Європейський Союз. Завдяки НАТО на початку 50-х років було створено необхідні умови для примирення двох одвічних суперників – Франції та Німеччини, грецько-турецький конфлікт навколо Кіпру не переріс у повномасштабну війну, а східноєвропейські країни колишнього соцтабору набули досвіду в НАТО й успішно приєдналися до Євросоюзу.

На початку свого існування ЄС мав за мету вирішення суто економічних, політичних і соціальних, а не безпекових проблем. Лише в Маастрихтському договорі 1992 року вперше з'явилися положення щодо розвитку Спільної зовнішньої та безпекової політики (CFSP), яка у перспективі може стати «політикою спільної оборони». Згодом ця ініціатива була визнана недостатньо ефектив-

ною і замінена розширеним та більш дієвим політико-правовим інструментом, який зафіксований Амстердамським договором ЄС від 1997 року (набув чинності у 1999 році) і дістав назву Спільна Європейська політика безпеки та оборони (СЄПБО).

Для реалізації прийнятих рішень було створено ряд виконавчих органів ЄС: Офіс Високого представника ЄС з питань Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (з групою планування чисельністю 40 осіб), Комітет політики і безпеки, Військовий комітет та Військовий штаб ЄС (130–150 осіб). До кінця 2001 р. ці структури мали забезпечити Європейському Союзу здатність проводити гуманітарні, пошукові та миротворчі операції.

Очевидно, до цього рішення країни ЄС спонукала й драматична історія спроби врегулювання силами європейських країн (під егідою ООН) конфлікту в Боснії і Герцеговині в 1992–1995 рр. – європейці пересвідчилися у своїй неспроможності локалізувати конфлікт у центрі Європи без допомоги США. Тоді Євросоюз уперше гостро відчув свою військову неповноцінність. Незважаючи на значні сукупні економічні та людські ресурси ЄС, з'ясувалося, що європейські країни не мають ні достатнього політичного впливу, за допомогою якого можна було б запобігти виникненню в Європі кризових ситуацій, ні відповідної військової сили, на яку в разі необхідності можна було б спертися. Домінування США під час проведення операції в Косово у 1999 році нагадало європейцям про їхню слабкість у військовій сфері. Косовські події змусили європейських політиків гостро відчувати небезпеку, пов'язану зі значним відставанням Європи від США в оборонній галузі. Дійсно, за чисельністю особового складу європейський компонент НАТО більш ніж удвічі перевищує показник США (3 млн. проти 1,5 млн.), однак військові витрати європейців у 2000 р. становили лише 64% американських (\$165 млн. проти \$296 млн.) [2].

За різними оцінками, сукупний бойовий потенціал європейських країн НАТО дорівнював наприкінці 1990-х лише 10–30% потенціалу США, оскільки європейці витрачають на військові дослідження та закупівлю озброєнь набагато менше коштів, ніж Сполучені Штати. До того ж, порівняно з європейськими арміями, США висувають значно вищі вимоги до рівня боєготовності військ. Наприклад, середній наліт європейських військових льотчиків НАТО наприкінці 1990-х становив 160 год. на рік (за вимоги НАТО в 180 год.), тоді як у США цей показник сягав 220 год. [2].

У косовській операції брали участь 13 країн – членів Альянсу, однак 80% ударів високоточними боєприпа-

* Аналітичний огляд деяких матеріалів із теми, зазначеної у назві статті.

сами, 85% вильотів уночі та у важких погодних умовах, 95% ударів крилатими ракетами були здійснені силами США [2]. Приблизно 70% літаків і більша частина зброї, яку використовував Альянс у Югославії, – американського виробництва, зокрема: ракети «Томагавк» постачалися компанією «Рейтеон», бомбардувальники «Б-2» – компанією «Нортроп Груммен», важкі транспортні літаки – компаніями «Боїнг» та «Локхід Мартін» [3].

Серйозні ускладнення під час косовської кризи спостерігалися і в процесі формування миротворчого контингенту (необхідно було 30 тис. військовослужбовців, що становило лише 2% загальної чисельності ЗС західноєвропейських країн); давався взнаки брак транспортних та бойових літаків (під час кампанії в Косово співвідношення вильотів європейської і американської авіації становило відповідно 20% до 80%); виникали й інші проблеми [1].

Військово-технічне відставання європейців від своїх американських союзників не стало несподіванкою з огляду на традиційні підходи європейських країн до фінансування військових витрат. Сучасні дані свідчать про те, що європейцям й досі не вдалося подолати цю негативну тенденцію. Зокрема у 2006 році сума видатків держав – членів ЄС на оборонні потреби становила близько \$250 млрд., тоді як Сполучені Штати витратили на ці потреби \$530 млрд. Ще красномовнішим є порівняння питомої ваги науково-дослідницьких витрат в оборонному бюджеті США та ЄС, яка, за даними Європейського оборонного агентства (грудень 2006 р.), відповідно становить 13,1% та 4,7% [1].

Таким чином, ситуація спонукала Євросоюз зосередитися на розбудові власної Європейської системи безпеки і оборони та перебрати на себе функції Західноєвропейського Союзу [1]. Ця діяльність потребувала активної взаємодії і координації з НАТО, оскільки необхідно було узгодити спільні дії під час урегулювання криз, а також залучення військових ресурсів тих самих країн – членів ЄС та НАТО для участі у місіях під проводом цих організацій. Першими результатами спільної координаційної роботи тандему НАТО – ЄС стали документи, на яких ґрунтувалося подальше стратегічне партнерство між Альянсом та Євросоюзом: Декларація НАТО – ЄС про Європейську політику безпеки і оборони та угода «Берлін Плюс» ухвалені на саміті ЄС і НАТО у 2002 році. Положення, зафіксовані угодою «Берлін Плюс», базувалися на рішеннях Берлінської зустрічі НАТО – ЗЕС 1996 року.

Згідно з положеннями угоди «Берлін Плюс», Європейський Союз у процесі врегулювання кризових ситуацій отримував право використовувати низку важливих ресурсів та засобів НАТО, що дозволяло Альянсу здійснювати підтримку операцій під проводом ЄС, у яких НАТО формально не бере участі.

Відповідно до цієї угоди Євросоюз має такі основні можливості: доступ до засобів військового планування Альянсу, використання у своїх операціях засобів і ресурсів НАТО, призначення командування операціями під проводом ЄС, обмін розвідувальною інформацією між ЄС та НАТО, проведення спільних з НАТО консультацій у контексті операцій ЄС, у яких задіяні ресурси Альянсу.

Механізм угоди «Берлін Плюс» також дозволив Європейському Союзу успішно перебрати від НАТО відповідальність за виконання завдань із врегулювання кризових ситуацій у Македонії та Боснії і Герцеговині. Українські контингенти також брали участь у полі-

цейських місіях ЄС у колишній Югославській Республіці Македонії у 2003–2005 рр. та Боснії і Герцеговині у 2003–2007 рр. (заходи в рамках СЕПБО, відповідно до Угоди між Україною та Євросоюзом про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу із врегулювання криз від 13 червня 2005 р.). ЄС також підтримує нашу державу в рамках діяльності Місії з надання консультаційної і моніторингової допомоги на українсько-молдовському кордоні.

На сучасному етапі триває співробітництво ЄС та НАТО у сфері виконання планів досягнення оперативної спроможності сил Євросоюзу. Зокрема, на Гельсінському саміті ЄС 1999 р. були сформульовані основні завдання розвитку військової сфери, які дістали назву «Основна Мета 2003». Відповідно до визначених завдань до 2003 року країни ЄС мали досягти спроможності розгорнути протягом 60 діб військовий контингент чисельністю 50–60 тисяч військовослужбовців, а також підтримувати його впродовж року. У 2004 році було ухвалено «Основну Мету 2010», яка передбачає серед іншого:

- подальший розвиток Центру операцій Євросоюзу (введений в дію з січня 2007 року), оскільки на нинішньому етапі його можливості обмежені управлінням операціями, в яких залучена лише 1 бойова група (близько 2000 осіб). Планується, що до 2011 року буде створено 13 бойових груп, які протягом 15 діб зможуть розпочати діяльність у визначеному районі та діяти 30 діб;
- покращення діяльності Європейського оборонного агентства, яке зокрема опікується НДДКР, закупівлями і озброєннями; посилення координації спільних операцій; подальше формування Сил швидкого реагування ЄС (1 січня 2007 р. було оголошено про досягнення оперативної готовності першої європейської бойової групи чисельністю 1,5 тис. осіб);
- створення інтегрованої системи мереж оперативного зв'язку, у т.ч. наземні й супутникові засоби;
- розробка кількісних параметрів, яким мають відповідати національні ЗС країн – членів Євросоюзу в рамках «Основної Мети 2010» (заходи, подібні до Процесу планування та оцінки сил НАТО).

Сьогодні ЄС та НАТО, попри відсутність консенсусу щодо напрямів стратегічного співробітництва, усвідомлюють необхідність його продовження з метою розвитку та вдосконалення оборонної спроможності двох організацій, покращення координації і планування, розвитку військових технологій та уникнення їх дублювання, спільної підготовки. Таким чином, стратегічний курс розвитку відносин НАТО – ЄС у найближчому майбутньому залишатиметься безальтернативним.

Сьогодні Євросоюз не здатний самостійно протидіяти глобальним загрозам та здійснювати управління масштабними операціями [4]. У ЄС відсутня процедура застосування збройних сил країн-членів для відбиття агресії, а також потужних військових угруповань, які б знаходились у постійній бойовій готовності, на кшталт Сил швидкого реагування НАТО. Створені в ЄС бойові групи у складі 1500 осіб *Nordic Battle Group* (Швеція і Фінляндія) та *Spanish-led Battle Group* (Іспанія), які на ротатійній основі перебувають у постійній готовності до застосування, не можна порівняти із Силами швидкого реагування НАТО чисельністю близько 25 тис. військових. Зазначені бойові групи здатні врегулювати тільки невеликий за масштабами конфлікт на початковій стадії його виникнення, але не спроможні протистояти агресору.

Безпека України в контексті європейської безпеки

Україна активно співпрацює як із НАТО, так і з ЄС та намагається бути надійним партнером, пропонуючи свою допомогу у вирішенні європейських проблем. Це право і обов'язок нашої країни як невід'ємної складової Європи, адже безпека Європи – це безпека України.

Загалом, досвід співробітництва України з ЄС свідчить, що ми маємо реальні перспективи стати членом об'єднаної Європи. Безумовно, можливість зближення України та Євросоюзу залежить, перш за все, від зміцнення демократичних засад українського суспільства, розвитку ринкової економіки. Попри наявність певних проблем у цих царинах навіть за нинішніх умов потенціал поглиблення співпраці України з ЄС у сфері безпеки не варто недооцінювати [2]. Україна тут може бути не лише споживачем, а й робити вагомий внесок у галузі стратегічних транспортних перевезень, використання космосу, розвідки, миротворчості, правоохоронної діяльності, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій тощо.

Посол України в США Олег Шампур висловив таку думку: «Курс України на членство в НАТО за своєю «домашньою роботою» та метою значною мірою співпадає з курсом на членство в ЄС. Його продовження дозволить Україні отримувати ефективну допомогу від США і НАТО не лише з безпекових, а і з політичних та економічних питань. Не випадково говорять, що Європа тримається на трьох китах – політичній демократії, вільному ринку та вільній державі. А майбутнє України – в демократичній процвітаючій європейській та євроатлантичній спільноті. У цьому зацікавлені й наші партнери, адже територіальна цілісність, безпека, політична і економічна трансформація України є необхідними передумовами побудови цілісної, вільної та мирної Європи» [5].

У прийнятій на Бухарестському саміті НАТО 3 квітня 2008 р. декларації був дуже важливий для нас сигнал-повідомлення: Альянс погодився, що Україна буде членом НАТО і вітали українські євроатлантичні прагнення. План дій щодо членства – наступний крок для України на цьому шляху. Альянс чітко позначив свою підтримку нашому бажанню приєднатися до ПДЧ. У підсумковій заяві країн – членів НАТО зазначалося, що починається період інтенсивних зустрічей з Україною на високому політичному рівні для вирішення питань щодо ПДЧ.

«Перша оцінка буде зроблена міністрами закордонних справ у грудні. Міністри закордонних справ наділені повноваженнями вирішувати заявку України щодо ПДЧ», – було сказано в документі. Крім того, глави держав і урядів країн НАТО відзначили український прогрес у реформуванні оборонного сектору та сектору безпеки.

Мотиви відмови Україні та Грузії у приєднанні до ПДЧ на Бухарестському саміті сконцентровано викладені у статті колишнього міністра оборони й экс-міністра іноземних справ Великобританії сера Малколма Ріфкінда, який вважає, що НАТО не варто поспішати з розширенням на Схід. Таку думку він висловив на сторінках газети *Daily Telegraph* напередодні саміту [6].

«На зустрічі в Бухаресті Президент США Джордж Буш, Прем'єр-міністр Великої Британії Гордон Браун й інші лідери НАТО повинні подбати насамперед про те, щоб ненароком не позбавити Альянс його основної ролі – ролі оборонного союзу», – вважає М. Ріфкінд. Він зазначає, що Україна і Грузія пішли далеко вперед порівняно з іншими країнами колишнього СРСР. «Україна та Грузія заслуговують на підтримку з нашого боку, і навіть ще більше, ніж ми їй зараз надаємо. Але це не свідчить про

те, що ці країни потрібно зробити повноправними членами НАТО». Ріфкінд підкреслює, що Організацію Північно-атлантичного договору було задумано, насамперед, як оборонний союз, члени якого зацікавлені в забезпеченні колективної безпеки. «Якщо Україна та Грузія стануть повноправними членами НАТО і піддадуться збройному нападу, Великобританія й іншим країнам-учасникам доведеться задуматися про вступ у війну», – відзначає він.

Екс-міністр підкреслює, що в Україні уряд цілком контролює свою територію, «але питання про вступ у НАТО призвело до глибокого розколу в країні, причому опитування громадської думки показують, що значна більшість населення виступає проти приєднання України до Альянсу».

«В Україні багато російськомовних, а Крим, який був приєднаний до цієї країни лише в 1950-х, населений етнічними росіянами. Відносини України з РФ залишаються напруженими, а питання про її орієнтацію на Захід – це корінна проблема української політики, що поділила населення на два майже рівних за чисельністю табори», – відзначає Малколм Ріфкінд.

На його думку, є спосіб підтримати Україну та Грузію і водночас уникнути ризиків, пов'язаних із прийняттям їх до НАТО. Йдеться, серед іншого, про зближення цих країн із ЄС з перспективою колись стати рівноправними членами Альянсу. Оскільки зазначене питання торкається інтересів НАТО, варто було б розглянути можливість створення нового інституту «асоційованого члена» Європейського Союзу.

Такий статус давав би Україні та Грузії багато переваг, зокрема – право брати участь у спільних військових навчаннях країн Альянсу і виступати разом з ними під час міжнародних операцій. Але на нього не поширювалася б дія статті 5 Вашингтонського договору, яка передбачає, що кожна країна-учасниця зобов'язується допомогти іншим членам Організації, у тому числі із застосуванням збройної сили, якщо вони стануть об'єктом збройного нападу.

Колішній Держсекретар США Генрі Кіссінджер закликає США припинити розширення НАТО на Схід за умови «справжньої незалежності України». Йдеться про зняття з порядку денного в НАТО питання про надання Києву Плану дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі, передає радіо «Свобода». Таку думку Г. Кіссінджер висловив на шпальтах газети *The International Herald Tribune* [7].

Американський політик вважає, що у відносинах між США та Росією «стоять три головні питання – безпека, Іран і стосунки Росії з державами, які раніше були на її орбіті, особливо – з Україною». Тому немає необхідності прискорювати процес вступу України в НАТО. Про це він пише у своїй статті в американській газеті *The Washington Post* [8].

«Питання про Україну торкається основних уявлень обох сторін (Росії і США) про характер міжнародних відносин. Америка дивиться на ситуацію під кутом усунення потенційної військової загрози. Для Росії питання відносин з Україною – це насамперед адаптація до болісної, доленосної кардинальної зміни», – вважає Г. Кіссінджер. «Справжня незалежність України необхідна для мирного існування міжнародного співтовариства, тож США має недвозначно підтримати її. Створення тісних політичних зв'язків між Євросоюзом і Україною, у тому числі її прийом у ЄС, – це важливо», – наголошує він у своїй статті.

«Переміщення західної системи безпеки в район підступів до Москви свідчить про занепад Росії настільки яскраво, що цей крок приречений збуджувати емоції, що перешкоджатиме розв'язанню всіх інших проблем. Оскільки Альянс в принципі згодний прийняти Україну до свого складу, то немає потреби терміново прискорювати практичні дії у цьому напрямі», – упевнений Кіссінджер.

Стосовно виведення України з орбіти НАТО колишній Держсекретар сьогодні не поодиноким у США. Наприклад, відомий американський професор із Університету Нью-Йорка Стівен Коен пише на сторінках *The International Herald Tribune*, що «необхідно припинити розширення НАТО, поки Альянс не дійшов до України», бо «в цьому разі може виникнути щось гірше за «холодну війну».

Г. Кіссінджер переконаний у необхідності стратегічної співпраці США з Москвою. І не лише тому, що в обох країнах зосереджено 90% ядерного потенціалу світу, а й тому, що «основне завдання російської політики (за президента В. Путіна) полягало в пошуку надійного стратегічного партнера, і тут Америці надавалася перевага».

Як і прогнозувалося експертами, на саміті НАТО у грудні 2008 р. Україні фактично було відмовлено у приєднанні до ПДЧ через внутрішню політичну нестабільність та відсутність підтримки у більшості населення приєднання до НАТО. Але справжньою причиною є страх поміркованих держав – членів Альянсу перед виникненням гіпотетичної ситуації, коли доведеться вступити у війну (стаття 5 Вашингтонського договору), якщо Україна стане об'єктом збройного нападу.

Генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер заявив, що НАТО пропонує Україні новий формат відносин – у рамках Річної національної програми: «Я можу сказати, що союзники схвалили два ключових пункти. Перше: всі елементи, я повторюю, всі елементи рішення відносно України та Грузії, прийнятого в Бухаресті, залишаються. Це означає зокрема і те, що вони будуть членами НАТО, якщо захочуть і – важливо додати – якщо відповідатимуть стандартам НАТО. Обидві країни досягли прогресу, але водночас вони повинні ще зробити досить багато» [9].

Міністр закордонних справ Франції Бернар Кушнер вважає, що ситуація в Україні є не досить ясною для того, щоб надати країні План дій щодо членства в НАТО. Про це він заявив після першого дня грудневого (2008 р.) засідання Ради Північноатлантичного альянсу на рівні міністрів закордонних справ [10]. «Ми чекаємо, коли в Україні буде зрозуміліша ситуація з коаліцією, урядом тощо», – сказав французький міністр.

Зі свого боку, Державний секретар США Кондоліза Райз на прес-конференції після першого дня засідання Ради зазначила, що питання надання ПДЧ Україні та Грузії не обговорювалося. Вона також наголосила, що питання майбутнього членства в НАТО для цих країн уже вирішено: «Бухарест встановив чіткі рамки». Райз висловила переконання в тому, що всі країни – члени НАТО готові об'єднатися і допомагати Україні та Грузії в розвитку демократії.

Національні програми зі вступу Грузії і України до Альянсу фактично є аналогом Плану дій щодо членства в НАТО. Про це заявив заступник помічника Генерального секретаря НАТО з питань співробітництва і партнерства у сфері безпеки, спецпредставник Генсека на Кавказі та в Середній Азії Роберт Сіммонс [11].

Після того як всі особисті зусилля Джорджа Буша молодшого та Держсекретаря США Кондолізи Райз стосов-

но просування України в НАТО виявилися марними, команда, що залишала Білий дім, зробила Україні новорічний подарунок – 19 грудня 2008 року підписала двосторонній документ із Києвом – Хартію про стратегічне партнерство двох країн [12]. У цьому документі йдеться про важливість двосторонніх відносин країн, окреслюються напрями посилення співробітництва у сферах оборони, безпеки, економіки і торгівлі, енергетичної безпеки, демократії та культурних обмінів. У Хартії міститься заява про бажання з боку США інтенсивніше співпрацювати з Україною та наголошується, що Сполучені Штати й надалі підтримуватимуть процес поглиблення взаємовідносин між НАТО і Україною.

У розділі II цього документа, зокрема, зазначено: «Україна та Сполучені Штати Америки поділяють життєву зацікавленість у сильній, незалежній і демократичній Україні. Поглиблення її інтеграції до євроатлантичних структур є спільним пріоритетом. Ми плануємо реалізувати програму посиленого безпекового співробітництва, яка передбачає збільшення українських можливостей та посилення України як кандидата на членство в НАТО».

Безумовно, вступ нашої країни до Альянсу може підвищити рівень воєнної безпеки України. Водночас, членство в ЄС сьогодні означає не тільки економічний, а й воєнно-політичний союз, який демонструє готовність у подальшому вирішувати питання безпеки принаймні в європейському масштабі.

Україна може рухатися шляхом євроінтеграції як через безпосереднє співробітництво з Європейським Союзом, так і використовуючи наявні можливості співпраці з Альянсом: на думку Володимира Горбуліна, «статус України як держави, що має особливі стосунки з НАТО, відкриває реальні перспективи для наближення до стартової позиції, з якої вона могла б розглядатися як потенційний член Європейського Союзу» [13].

З огляду на євроінтеграційні прагнення України, а також зважаючи на той факт, що більшість (51%)¹ громадян нашої держави підтримує вступ до ЄС, важливою моделлю геостратегічного розвитку України, безумовно, може бути її вступ до Європейського Союзу не обов'язково через НАТО. Це дуже важливе питання повинне вирішуватися з позицій фундаментальних основ національної безпеки та геополітики з урахуванням економічних, політичних, воєнних, етнічних, історичних, духовних чинників. І результати математичного багатомірнього порівняльного аналізу, проведені рядом дослідників [14], свідчать, що найбільш пріоритетною, перспективною та комфортною в сучасних умовах для України геостратегічною моделлю розвитку є безпосередній вступ до Європейського Союзу.

1. Хандогій В. Д., Соловей А. А. Аналіз сучасної системи міжнародних організацій, що забезпечують безпеку в Європі // Наука і оборона. – 2008. – № 3. – С. 3–11.

2. Поляков Л. І., Сунгуровський М. В. Європейська безпека: нові загрози – старі відповіді? // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 9. – С. 14–26.

3. Грищенко К. І. Косово: воєнно-політичні аспекти операції НАТО в Югославії та роль України у врегулюванні конфлікту // Наука і оборона. – 2000. – № 1. – С. 3–7.

4. Мартинюк В. Чи може Європейська політика безпеки і оборони замінити Україні вступ до НАТО? // Українська правда. – <http://www.pravda.com.ua/news/2008/3/12/72926.htm>

5. Шамшур О. В. Відносини України зі США: євроатлантичний контекст // Наука і оборона. – 2008. – № 3. – С. 12–15.

¹ Дані Центру ім. Разумкова на лютий 2008 р.